

ФОНДИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЕРШО- І СТАРОДРУКІВ У ВИХОВАННІ ВИСОКОДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто окремі видання фондів кириличних стародруків відділу стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, подано стислий опис деяких із них. Наведено відомості про історію українського друкарства.

Ключові слова: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, колекція книг друку кирилицею, стародруки, рідкісні видання, богослужбові книги, друкарні, українська культура, давня українська література, рукописи.

Історія культури українського народу не буде повною без вивчення її стародруків. Богослужбові тексти, література духовна чи світська, писана кирилицею, завжди доповнювалася цікавими передмовами, післямовами, в яких автори або укладачі давали свою оцінку певним явищам, процесам, навіть історії видрукування самої книги. І тому ці стародруки є не просто цінними витворами мистецтва.

Відомий книгознавець, мистецтвознавець, академік НАН України Я. Запаско стверджував: «Має глибокий зміст думка про те, що давні витвори мистецтва, писемності є не просто об'єктами досліджень або замилювання, в них зберігається генетичний код народу, вони продовжують брати участь у його житті і впливають на нього» [1]. Це твердження тим більше слушне – адже ж не постала нова українська література сама по собі, а зберегла свою самобутність саме завдяки тим таємничим і незвіданим процесам, які несуть у собі пам'ятки – незалежно від того рукописні або друківані, і це дає ключ для розуміння розвитку і пізнання вже пізнішої літератури. Духовні джерела народу – невичерпні.

Наша країна є здобутком тисячолітнього розвитку українського народу. Тут все пройняте українською культурою, а все, що витворено, є плодом розуму і рук українського генія. Подальший розвиток держави неможливий без підтримки молодих національних кадрів із високою духовністю, котрі продовжували б традиції попередніх поколінь.

Пізнання нації, народу можливе лише через культуру, літературу, усну народну творчість, що відзначаються багатомірною спадкоємністю та цілісністю, а їх рідкожерело – світовим рівнем.

Останні десятиріччя минулого століття позначені інтересом до пам'яток давньої української літератури, що є закономірним явищем, оскільки без

пізнання цієї неоціненної спадщини ми не зможемо збагнути своєї духовності, її суперечності та величі.

Самостійне оволодіння знаннями, залучення до культури в усіх її проявах сьогодні вимагає належної інформації про самотутні види словесної діяльності людини. Без цього неможливе й зберігання нашої культурної спадщини, введення її в контекст сучасної культури. У цій площині особливого значення набуває ознайомлення учнів та вчителів з раритетами давньої писемності.

Мета нашої студії – ознайомити освітянську громадськість із величезним пластом пам'яток минувшини, що увібрали глибинне коріння національних традицій, в яких закарбувалася велич історичних подій і видатних постатей.

Актуальність теми посилюється активізацією громадського інтересу до проблем національного відродження, до заповнення маловідомих сторінок української культури. Раритетні культурні надбання України мають у собі духовну енергію і досвід попередніх поколінь. Вони – символи її становлення і розвитку.

Вияткову історичну та наукову цінність становлять окремі колекції та зібрання книг, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. З бібліотек Київської духовної академії, духовних семінарій, монастирів, музеїв, навчальних закладів, приватних колекцій сформувався фонд вітчизняних першо- та стародруків – видань Острозької, Київської, Львівської, Почаївської, Новгород-Сіверської, Чернігівської та інших друкарень, а також першо- та стародруків зарубіжних видань.

Однією з найважливіших у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ є колекція книг друку кирилицею. Тут зібрано найцінніші пам'ятки, в яких відображено історію українського народу, його культуру. Вони є прекрасними, нерідко унікальними зразками поліграфічного мистецтва, художнього оформлення.

Книги, надруковані кирилицею, з'явилися ще в кінці XV ст. У 1491 р. Швайпольт Фіоль видав у Кракові «Тріодь пісню», яка є у фонді НБУВ. Унікальний також «Часослів» (Краків, 1491) [1]. Добре збережений «Службеник» (Венеція, 1554). Величезної цінності первісток Московського книгодрукувального двору, знаменитий «Апостол», який надрукували в 1564 р. Іван Федоров та Петро Мстиславець, а також «Львівський Апостол» 1574 р. [8]. Надзвичайно цінна «Острозька Біблія» (1581) – перше повне видання Біблії з усіма канонічними книгами старослов'янською мовою.

Виданням «Острозької Біблії» займався князь К. Острозький. Він написав до неї вступне слово, в якому виклав мету видання, бо «бачив церкву Христову, ... як звідусіль топтали її противники – вороги..., пожирали її без милосердя».

Князь К. Острозький дав матеріальні засоби для друкування, а «творцем» її був не він і не І. Федоров, а той гурток освічених українців, що зібрався навколо князя і працював під його економічним та політичним патронатом. Вони стояли в центрі творчої роботи над перекладом і друкуванням Біблії та

надали її графічному і мовному змістові, замість церковнослов'янської, цивільно-українську графічну форму [3].

Після вступного слова князя видрукувано було два віршові твори Г. Смотрицького – на герб князя Костянтина Острозького, римованими силабічними віршами, які названо «дворядковим согласієм», що є першими відомими сьогодні творами геральдичної поезії, і передмову до «всякого чина православного читателя». У передмові письменник говорить про обставини, в яких довелося працювати над Біблією («время люто и плача достойно»). Він порівнює Костянтина Острозького з Володимиром Святославовичем та Ярославом Мудрим, підкреслюючи просвітительську діяльність князя. У кінці книги – друкований знак друкаря Івана Федорова.

«Острозька Біблія» була справжнім дарунком православної церкви, бо це видання «творило другу, далеко важнішу епоху в історії слов'янського біблійного тексту». Та попри своє культове призначення, «Острозька Біблія» була також дуже великою науковою працею. Острозькі видавці старанно переглянули й виправили копії книги, вибрали найкращий текст, звірили давній переклад із грецьким оригіналом, усунули пізніші вставки, навели лад у поділі на книги, виправили помилки у власних іменах [1].

У фондах бібліотеки є книга Острозької друкарні – «Маргарит» (1595 р.). «Маргарит» – (з грец. – перли) – збірник проповідей, приписуваних Іоанну Златоустому. Близько 20 із них були дуже поширені в Україні впродовж XIII ст., ймовірно, в болгарському перекладі. Найперше з'явилися друком в Острозі (1595–1596), пізніше їх друкували і в Москві. Князь А. Курбський під їх впливом почав складати «Новий Маргарит» (рукописи зберігаються в німецьких архівах).

У фондах НБУВ є продукція друкарні Києво-Печерської лаври. Це – «Патерик Печерський» (1799), «Службеник» (1818, [б. м.], 1819) та ін., а також книги українського і російського письменника, церковного та культурно-освітнього діяча Туптала (Тупталенка) Дмитра (Ростовського) (1651–1709): «Книга житий во святых» ([б. м.], 1695), а також «Летопись иже во святых... от начала миробытия до рождества Христова» (1824) [11].

Києво-Печерська друкарня виникла на базі Києво-Печерського монастиря – лаври, осередку літописання та житійної літератури. У XII ст. його роль, завдяки зусиллям літописців та письменників – Нестора (автора «Повісті Временних літ»), Никона, Феодосія Печерського, помітно зросла. У 1615 р. за участю архімандрита Єлисея Плетенецького в Лаврі засновано друкарню, діяльність якої почалася з видрукування «Часослова» (1616), що виконував функції посібника з читання та письма. «Саме з Києво-Печерською лаврою, з київським гуртком учених пов'язане виникнення ідеї Києва як другого Єрусалима». Наступником Є. Плетенецького став З. Копистенський. У Печерській друкарні зберігали «традицію – служити своєму народові, бути національним у своїх виданнях, ось чому так часто в тодішніх друках подається на берегах книжки переклад трудних церковнослов'янських слів на українську мову», – зазначав професор І. Огієнко [4].

«Патерик Печерський» було складено у XIII ст. Це – пам'ятка оригінальної літератури, збірка оповідань релігійного та іншого змісту про Києво-Печерський монастир, його будівельників, живописців, святих отців. В оповіданнях «Патерика» багато реалістичних деталей, які характеризують побут та звичаї в монастирі, життя Києва того часу.

«Лексикон славеноросійський, имен толкование» Памви Беринди (1627) – одне з найвидатніших видань друкарні Києво-Печерської лаври, словник, який не лише містить у собі 6982 терміни енциклопедичного змісту, а й є первістком східнослов'янської лексикографії, підсумком 25-річної роботи майстра. Словник, безперечно, сприяв розвитку рідної мови, рівноправної й самобутньої культури.

Є у фонді бібліотеки книги виробництва друкарні Львівського Ставропігійського братства. Це – «Анфологiон» (1632, 1638, 1643 [8] та ін.), «Октоїх» (1630, 1639, 1644 та ін.), «Требник» (1645, 1682, 1695...); «Служебник» (1637, 1666, 1681...), «Псалтир» (1697, 1791...). Львівське Ставропігійське братство – один із найбільших культурних осередків України. Перша згадка про нього датується 1439 р. Тут знайшли застосування своїм силам князі Острозькі, Вишневецькі, Ружинські та інші видатні діячі української культури, друкарі Михайло Сльозка, Памва Беринда, Іван Кунотович, Йосип Кирилович, гравери Андрій Скулський, Дмитро Кульчицький, Семен та його син Василь Ставницькі, Степан Половецький та інші. Відомо також, що після 1570 р. і до своєї смерті тут працював Іван Федоров.

У Львівській братській школі, яка була заснована 1585 р., працювали визначні письменники і вчені: Арсеній Еласовський (перший її ректор), Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький. Тут вивчалися церковнослов'янська, грецька мови, граматики, риторика, поетика.

Видання друкарні (існувала у 1585–1788 р.), заснованої на базі друкарського устаткування І. Федорова, розходилися не лише по Галичині, але й далеко за її межами: Волині, Поділлі, Київщині, в інших православних державах – Білорусі, Росії, Молдові, Болгарії, Сербії. Окрім церковної, друкарня видавала невелику кількість світської літератури, у т. ч. навчальної.

Анфологiон – (від грец. – збирання квітів) збірник текстів святкових служб православної Церкви на всі свята року: молитви, уривки «Святого письма», богослужбові співи, житія тощо.

Октоїх – (від грец. – «окто» – вісім, «ехос» – голос), тобто – Восьмигласник – богослужбова книга православної церкви, яка містить чинопослідування церковних служб (вечірні, повечірні, утрени, літургії для шести буденних днів тижня, а для недільних днів, крім того, малої вечірні і полуночниць). Піснеспіви цих служб за способом співу поділяються на вісім гласів (наспівів), кожен з яких вживається протягом однієї седмиці (тижня), і звідси – назва книги. Усі мелодії піснеспівів написані знаменитими київськими розпівами. Іоанн Дамаскин першим виклав давнє «восьмиголосся» у струнній музичній системі.

Требник – богослужбова книга у православному світі, яка містить молитви до всіх треб (треба – релігійний обряд, здійснюваний священнослужителями на прохання віруючих. Требник, якому приписується таємнича благодатна сила, включає в себе молитви і ритуальні дії, що чиняться у певному порядку. До Требника відносяться чини літургії, таїнств, поховань, а також спеціальні відправи на різні випадки (наприклад, молебні з приводу посухи тощо) і виклад порядку їх здійснення.

Службник (грец. «літургіарі») – основна богослужбова книга православної церкви, в якій вміщені тексти релігійних відправ на кожен день, порядок їх проведення, церковний календар (місяцеслов).

Псалтир – збірник із 150 піснеспівів, від єврейської – похвальні пісні. Невідомо, коли і ким Псалтир оформлений як єдина книга, хто упорядкував у ньому псалми в наявному порядку. Псалми написані від першої особи при звертанні до Бога, з любов'ю й покірністю до нього. Слов'янською мовою вперше перекладені були Кирилом та Мефодієм. В Україні на Псалтирі навчалися грамоті в школах. Богослови рекомендують самостійно читати цю книгу як душеспасительну.

Почаївська друкарня представлена у фондї низкою книг, зокрема «Апостолом толковим» 1784 р. Почаївська друкарня, а точніше – Свято-Успенська Почаївська лавра – це найдавніший монастир на Волині, що виник у середині XIII ст. Засновником друкарства тут був славний Кирило Транквіліон Ставровецький (?-1646), який видрукував «Зерцало богословія» (1618), збірку казань «Євангеліє Учительне» (1619) та морально-релігійні повчання «Перло многоценное» (1646).

«Перло многоценное» – збірник статей релігійного змісту, викладений прозою та віршами, є заповітом письменника. Подібно тому, як «перла родяться в глубинѣ морской от блискавици и с трудностью на свѣт виносятся», так само і в книзі К. Транквіліона статті «суть яко перла многоцѣнны», «які народилися від блискавиці небесної, від світлості Духу Святого, в глибині небесній премудрості, і винесені нині в світ видимий високопарним і многорзимим умом моїм на вічну радість та ненаситну сладість душам христіололюбивим».

З Відня прибули «Описання Єрусалима» (1771) та «Описання святого Божія града Іерусалима» (1781) й інші книги. Тут дозволимо собі тлумачити: представлення людських мандрів не втрачає своїх глибинних сенсів – в образі мандрівника бачити людину загалом, з її внутрішніми переживаннями та відчуттями, а в просторовому творенні дороги – ідеальну й альтернативну модель світу. Крізь так звану категорію мандрів втілюється спроба репрезентації нового шляху долаття кризи, в якій перебуває дійсний світ: унаслідок пошуку цінностей втраченого раю або ж християнської надії Нового Єрусалиму.

Цікавий підручник старослов'янської мови «Грамматика славенские...» Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619), яку М. Ломоносов називав «воротами своєї учености». Постать Мелетія Смотрицького (бл. 1572, с. Смотрич, тепер – смт Дунаєвського району Хмельницької обл. – + 1633, с. Дермань

Рівненської обл.) неординарна. Його вірою була єдина апостольська Церква, в якій зберігалася ідеальна, чиста від ересі наука. Єдиним джерелом віри у своїй Церкві він визнавав Святе Письмо Старого і Нового Заповітів. Церква, у яку вірив Мелетій Смотрицький, була завжди оздоблена, вдячна, мила і красива, як ранкова зоря. Він звеличує образ Східної Церкви, переконливо доводячи, що зі Сходу принесене Євангеліє, Схід полюбив і пізнав Христа, і саме там найпершою постала Церква, яка є найвищою з усіх церков у світі. Вона завжди зберігає материнську опіку над тими, хто визнає з нею духовну спорідненість.

В одному з найвагоміших творів – «Ключі Царства Небесного» (Г. Смотрицький, батько М. Смотрицького, один із фундаторів Острозького товариства) – плач Церкви-Матері розгортається у спосіб недоконаної дії. Ляментациєю вона ніби попереджує своїх дітей у зраді, що може невдовзі статися. Про факт ляментациї повідомляє сам автор, передаючи материнські благання у формі третьої особи. Образ Церкви-Матері зображено як образ статичний, монументальний, який вражає своїм величним і життєствердним пафосом.

У Мелетія Смотрицького образ Церкви-Матері більш як динамічний. Він скоріше експресивно-стихійний, який своїм плачем оприявнює вже, мовляв, нині існуючу трагедію – безповоротну зраду синів, потворний та убогий стан Церкви-Матері, викликаний «віровідступництвом» та неспроможністю єпископів її захистити. Задаючи такий високий трагічний пафос, письменник вводить свій персонаж не тільки в історичний, дійсний, а й ідеально-примарний, позаісторичний, біблійний контекст. У цій площині образ Церкви-Матері перетворюється на Наречену (першооснову образу зустрічаємо в Івана Богослова), уособлення чистоти і цнотливості як внутрішніх цінностей.

Білоруське книгодрукування – м. Гродно, Кутеїн – з багатьох інших книг представляє – «Диоптра» (1651). Київський друкар Спиридон Соболь переніс до Кутеїнського монастиря з Києва свою друкарню, яка проіснувала до 1655 р., а потім її було перенесено до Росії – до Іверського Новгородського монастиря. Наявні й інші книги.

Багато книг, наявних у бібліотеці, – видання московських друкарень. Це, як правило, передруки з інших видань. Але назвемо одну: працю Леонтія Магницького «Арифметика, сиречь наука числительная» – енциклопедія математичних наук, яка була видана 1703 р. й до середини XVIII ст. була основним підручником із математики.

Усього фонд кирилицею бібліотеки налічує понад 14 тисяч одиниць зберігання. Це – неоціненне джерело для вивчення історії, культури, міжнародних зв'язків українського народу на різних етапах його розвитку [10]. Кирилична книга – берег, до якого ведуть усі дороги літератури. Це – наші витoki, тисячолітня історія народу. Візантійські та інші запозичення, впливи і т. ін., безперечно, мали своє місце, як і те, що релігійна література кирилицею здебільшого була перекладною, в основному, з грецької. Це зрозуміло, адже жодна країна світу не розвивалася ізольовано, а переймала все краще, що створювало людство. Перш ніж побачити світ, кожна книга, щоб

знайти свого читача, старанно опрацьовувалася, «підганялася» під українця, містила авторські передмови та післямови – переважно філософські трактати. Та й самі тексти не були точними перекладами, вони перероблялися, доповнювалися й переінакшувалися (книги балабанівських друків чи Києво-Печерської лаври тощо) [12].

Для вчителів, майбутніх працівників освіти відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ – особливо цінний, оскільки зосереджує у собі першоджерела – основу духовності кожного добропорядного християнина. А оскільки все в житті у нас починається з книги Буття, істини якої закладені в мораль громадянина, то знання цих законів має бути обов'язковим. Вивчення української кириличної стародрукованої книги репрезентує початковий і найважливіший період розвитку нашого письменства – його фундамент [5], що дасть можливість заповнити прогалини в історії української літератури – невід'ємної частини всесвітньої. Саме в такому ракурсі шкільна освіта має розглядати українську кириличну книгу, а не зводити її роль та функції лише до церковного вжитку. Таким чином, звернення до історичних коренів свого народу, відновлення призабутих його вікових традицій і духовних цінностей зумовлюють прагнення зберегти для майбутніх поколінь найвиразніші сторінки своєї багатовікової історії.

Наука і освіта, від стану розвитку яких залежить підготовка сучасних молодих висококваліфікованих кадрів, справжніх патріотів нашої держави, – важливі чинники соціальних перетворень, що впливають на розвиток суспільства. Керуючись завданнями Національної доктрини розвитку освіти України [6], кожна бібліотека за допомогою дієвої системи наукового інформаційно-бібліографічного апарату сприяє забезпеченню інформаційних потреб фахівців у галузі психолого-педагогічної науки та освіти в Україні, забезпеченню навчально-виховного процесу.

Література

1. *Возняк, М.* Історія української літератури : у 2 кн. / М. Возняк. – Вид. 2-е, випр. – Л., 1992. – Кн. 1. – С. 345.
2. *Запаско, Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів, 1995. – С. 9.
3. *Клименко, П.* Графіка шрифту в Острозькій Біблії / П. Клименко. – К., 1925. – С. 17.
4. *Огієнко, І.* Історія українського друкарства / І. Огієнко. – К., 1994. – С. 264.
5. *Полек, В.* Історія української літератури X–XVIII ст. : навч. посіб. / В. Полек. – К., 1994. – С. 3.
6. Про Національну доктрину розвитку освіти : указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347/2002 // Нормативно-правове забезпечення освіти : доктрина, закони, концепції : у 4 ч. – Х., 2004. – Ч. 1. – С. 4–24.
7. *Рева, Л.* Анфологіони друкарні Львівського Ставропійського братства / Л. Рева // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 142–145.

8. *Рева, Л.* «Апостол» І. Федорова як первісток українського друкарства / *Л. Рева* // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, НБУВ, Асоц. бібліотек України. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 236–240.

9. *Рева, Л.* Видання Швайпольта Фіоля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ НАН України / *Л. Рева* // Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С. 18–22.

10. *Рева, Л.* Кириличні видання – інкунабули в історії української літератури / *Л. Рева* // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 84–86.

11. *Рева, Л.* Стародавній і середньовічний Київ – центр давньої української культури / *Л. Рева* // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Наук.-дослід. центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 176–179.

12. *Рева, Л.* Фонди кириличних стародруків у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського / *Л. Рева* // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. / М-во культури і мистецтв України, Нац. парлам. б-ка України. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 81–86.